

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

Academic Journal of History and Idea

Research Article

Received:02.03.2026

Accepted: 21.09.2026

Hatice Özkara Güler*

<https://orcid.org/0000-0002-8544-2734>

Tarihî Kurguda Kanıt Diyalektiği: “Olmayacak Duaya Âmin Demek”

Evidence Dialectics in Historical Fiction: “Praying for an Impossible Prayer”

Öz

Tarih ilmi söz konusu olduğunda rastgele varsayımsal çıkarımda bulunulmasından ziyade, araştırmacının cevap bulabileceği anlamlı soruları sorma becerisine ve bu soruları kanıtlarla diyalektik bir ilişki içinde işlemesine dayandığı ileri sürülebilir. Kaynakların parçalı ve çok anlamlı yapısı, çoğu zaman anlatsal boşlukları kurgusal olarak doldurmaya zorlayabilmektedir. Bu bağlamda bu çalışmanın temel araştırma sorusu şudur: Tarihçinin sorduğu soru ile eldeki kanıt arasındaki diyalektik bağ ne zaman kopar ve bu kopuş hangi noktada bilimsel sorgulamayı spekülatif mecrâya dönüştürür? Bu çalışma, tarih yazımında tarihçinin sahip olduğu kurgusal özgürlük ile belgenin dayattığı epistemolojik sınırlar arasındaki gerilimli ilişkiyi ve tarihçinin belgeye karşı sorumluluğunu incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada nitel araştırma yaklaşımlarından kavramsal analiz ve epistemolojik çözümleme yöntemleri kullanılmıştır. Tarih yazımı kuramları; özellikle metnin sosyal mantığı ve tarih tenkidi perspektifleri ışığında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmanın bulguları, tarih araştırmacısının cevaplama imkânı bulunmayan sorular peşinde koşmasının kanıt diyalektiğini zedelediğini göstermektedir. Belirli bir soruyla ilişkilendirilmedikçe hiçbir verinin “kanıt” niteliği kazanamayacağı; tarihî kurgunun meşruiyetinin ise ancak belgenin epistemolojik sınırlarına ve etik sorumluluklara riayet etmekle mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma, tarih yazımında kurgu-kanıt dengesine dair kavramsal bir çerçeve sunarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Kurgu, Soru-Kanıt Diyalektiği, Epistemolojik Sınırlar, Belge Sorumluluğu

Abstract

When it comes to the discipline of history, it may be argued that scholarly work depends less on drawing arbitrary hypothetical inferences than on the researcher's ability to ask meaningful questions to which answers can actually be found and to work through these questions in a dialectical relationship with the evidence. The fragmentary and polysemous nature of sources often compels historians to fill narrative gaps fictionally. In this context, the central research question of this study is as follows: At what point does the dialectical bond between the question the historian asks and the evidence at hand break, and at what point does this rupture turn scholarly inquiry into speculation? The study aims to examine the tension between the fictional freedom that the historian possesses in historical writing and the epistemological limits imposed by the document, together with the historian's responsibility toward the document. Conceptual analysis and epistemological analysis, drawn from qualitative research approaches, were employed.

*Assoc. Prof. Dr., Department of Medieval History, Department of History, Kırşehir Abi Evran University, Türkiye, haticeozkara9@gmail.com

Citation: Özkara Güler, H. (2026). Tarihî Kurguda Kanıt Diyalektiği: “Olmayacak Duaya Âmin Demek”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 13(4), 1-13. <https://doi.org/10.46868/atdd.2026.1223>

Copyright, License and Responsibility Statement

Copyright in this article remains with the author(s). The authors grant the *Academic Journal of History and Idea* the right of first publication. This article is published under the Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). The authors are solely responsible for the scientific, ethical, legal, and factual content of the article. The views expressed in the article do not necessarily reflect those of the journal, the Editor-in-Chief, the editors, or the Editorial Board.

Theories of historiography were evaluated in light of, in particular, the perspectives of the social logic of the text and historical criticism. The findings show that a historian’s pursuit of questions that cannot possibly be answered undermines the dialectic of evidence. The study concludes that no datum can acquire the status of “evidence” unless it is related to a specific question, and that the legitimacy of historical fiction is possible only by respecting the epistemological limits of the document and ethical responsibilities. By offering a conceptual framework for the balance between fiction and evidence in historiography, the study aims to contribute to the literature.

Keywords: Historical Narrative, Question-Evidence Dialectic, Epistemological Boundaries, Documentary Responsibility

Giriş

Tarih sığ şekilde tanımlanamayan bir ilimdir. Bu durumun, kavramın hem “yaşanan geçmişi”ni hem de “o geçmişin yazılma biçimi”ni aynı anda ifade etmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ancak şu hususu belirtmeden geçmemek gerekirse söz konusu terim, anlatsal bir müphemlik barındırmaktadır: Öyle ki hayal ürünü anlatılardan yaşanmış gerçekliklere, oradan da bu gerçekliğin dizgeleştirilmiş formu olan tarihî bilgiye kadar uzanan heterojen bir anlam kümesini temsil etmektedir. Napoléon (1769-1821), Hudson Lowe’a (1769-1844) “Bizim konuşmamız, tarihtir.” dediği vakit muhatabına, bu konuşmanın tarihî gerçekliğe ait olduğunu anlatmaktan ziyade tarihî bilgi olarak sonraki nesillere aktarılmaya lâyık olduğunu mu anlatmak istiyordu (Halkin, 2014, s. 4). Aynı doğrultuda ikinci olarak tarih, “hafıza, tecrübe ve muhakeme”nin bir bileşimi biçiminde tasvir edilmiştir. Söz konusu yaklaşımı literatüre kazandıran Gabriel Hanotaux (1853-1944), tarihi “bir tasvir hâline koyduğumuz şey, tecrübeleri birbirine birleştirmek” olarak görür (Kütükoğlu, 2020, s. 2). Bu tanımın örtük biçimde varsaydığı şey, tecrübelerin birleştirilme ediminin nötr bir toplama işlemi olmadığı, aksine seçici bir müdahale içerdiğidir; nitekim Hanotaux’nun bu vurgusu, aşağıda ele alınacak olan Carr’ın “seçici mekanizma” tezinin zeminini de örtük biçimde hazırlama kapasitesidir. Bu çerçevede tarihî anlam üretimi açısından baktığımızda, meselenin tarihin kendisinden ziyade onun nasıl temsil edileceği sorusu sıklıkla akla gelmiştir. Zirâ tarih araştırmacısı, “deneyimin tümü”nü anlamaya ya da tarihin tümünü olduğu gibi anlamaya kalkmaz. Daha da önemlisi müellifin inşâ ettiği evren, geçmişin statik bir yansıması değil; aksine gerçekliği kavrama ve anlamlandırma kabiliyetimizi artıran entelektüel bir çalışma modelidir. Bu modelin, geçmiş tecrübenin bütününe değil, yalnızca tarih araştırmacısının metodolojik olarak erişebildiği verilerin bir sentezine dayandığı ileri sürülmektedir. Tam da bu noktada Carr’ın yaklaşımı, Hanotaux’nun örtük bıraktığı seçicilik sorununu açık bir mekanizmaya dönüştürerek tartışmayı bir adım ileri taşımaktadır. Carr’a göre akademik analiz yapıldığında zihinsel faaliyetlerin statik bir modelleme üzerinden değil, seçmeci ve tasnif edici bir mekanizma üzerinden işlediği görülmektedir. Bu yöntemsel yaklaşımda, gözlemlenmiş olgular bütünü içerisinde araştırmanın ereğine uygun olan parçalar ayıklanmakta; bu tikel veriler belirli bir mantıksal örüntü içerisinde sentezlenerek anlamlı bir bütün, yani bir patron inşâ edilmektedir. Bu süreçte, mevcut teorik çerçeveye bağdaşmayan ya da araştırmanın metodolojik hedefleriyle ilintisiz görünen veriler ise sistematik bir biçimde ayıklanarak sıklıkla sürecin dışında tutulabilmektedir. Tam da bu noktada kanıtın sınırlarını aşan spekülâtif bir öznelliğe kapılma riski itimali ortaya çıkar. Bu risk, felsefî disiplinler ya da belirli

tarih ekolleri için paradoksal bir nitelik taşıyabilir. Oysa yaşamın ampirik döngüsü içinde hareket eden özneler için bu süreç, tecrübî bir aşinalıktan başka birşey değildir (Carr, 2016). Bu noktada tarih ilminin kavramsal sınırlarını yeniden düşünmek iyi olacaktır. Ancak şu gerçek de vardır ki toplumsal düzenin yasaları bir kez bilindiğinde, tarihî olguların nedenlerini ortaya koymak kolay olacaktır (Aron, 2017).

Araştırmacının yönelimi ister bir yeniden inşâ sürecini isterse de olgusal bir açıklamayı hedeflesin; geçmişe hangi zamanın perspektifiyle ve hangi amaçla yaklaşırsa yaklaşınsın, akademik üretimin niteliğini tayin eden unsur, günümüze intikal etmiş ve araştırmacının ilgisine ya da konuya göre de farklılaşabilen verilerin muhtevasıdır. Nitekim Carr, bu perspektifle bir değerlendirme süzgecinden geçirmeyen bir tarih uzmanının, hangi verinin kayıt altına alınmaya değer olduğunu saptayamayacağını belirterek tarihsel muhakemenin merkezî konumuna dikkat çekmiştir (Reyhan, 2018). Zira bir olgunun metodolojik bir veri haline gelebilmesi için, her şeyden önce araştırmacının zihninde metodolojik bir çerçeveye sahip olması gerekir. Bu noktada Fransız fizyoloji uzmanı Claude Bernard (1813-1878) *“Zihinde önceden şekillenmiş bir düşüncenin, araştırmacı bir aklın her daim ilk çıkış noktası olduğunu ve olmaya devam edeceğini”* belirtmektedir. Tarih yazarı, her bilim disiplinde olduğu gibi, üzerinde durulacak meseleleri belirleme ve çalışmanın temel varsayımlarını inşâ etme yetkisine sahiptir. *“Mevcut olanı sadece betimlemekten ziyade, betimlenmesi gereken aslî unsurları görebilmek, tarihçiliğin en çetin safhasıdır.”* (Halkin, 2014, s. 69). Buradan tarihin mantık kuramında şüphecilik ile sosyolojizm arasında bir salınım doğar: Yazar olayları gözlemlenen sıraları içinde anlatır; fakat aktörlere atfettiği güdüler zihne sıklıkla yanıltıcı bir tatmin sağlar (Aron, 2017). Bu durum müellifin rolünü pasif aktarıcıdan aktif yorumlayıcıya dönüştürmektedir. Ancak tarih araştırmacısının elindeki veriyi zorlayarak ondan var olmayan bir hakikat türetme çabası, akademik tabirle *“anakronizm”*, metaforik bir ifadeyle ise *“olmayacak duaya âmin demek”* olarak nitelendirilebilir; zira sorgulamanın sınırı, kanıtın izin verdiği ölçüde çizilir. Geçmişin metinsel bir dolayım ve belirli bir söylem süzgeci aracılığıyla ulaştığı gerçeğini akılda tutarak metinsellik ve söylem sorunsalı ile nedensellik bağı arasındaki gerilimi aşmak, tarih yazarının *“epistemolojik meşruiyet yoksunluğu”* yani *“kanıtın izin vermediği alanı zorlamamak”* yerine çoğu zaman soru ve kanıt diyalektiği üzerinden inşâ edeceği bir sorgulama disiplini geliştirmesine önayak olacaktır.

Yöntem

Çalışmanın metodolojik kurgusu, olgusal verilerin kronolojik bir diziminden ziyade, tarihsel metinlerin ve kaynakların epistemolojik imkânlarını, yapısını ve sınırlarını sorgulamaya odaklanan bütüncül bir yaklaşım üzerine inşâ edilmiştir. Araştırmada ana yaklaşım olarak kavramsal analiz ve epistemolojik çözümleme yöntemleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda *“kanıt diyalektiği, kurgusal özgürlük, metinsellik ve belge sorumluluğu”* gibi temel kavramların anlam alanları ayrıştırılmış; kaynakların parçalı yapısı ile tarihî bilginin üretilme süreci arasındaki ilişki metodolojik süzgeçten geçirilmiştir.

Nedensellikten Anlatıya: Tarihî Olayların Akışı ve Yorumlama Kalıplarının İnşası

*“Bu hikâyeler, belki de genel olarak muayyen bir kralın
belli bir generali filan savaşa gönderdiği;
filan günde onların savaş ya da barış yaptıklarını,
ötekinin birini yendiği ve
sonra bir başka yere gitmekle ilgilenen
tarih anlayışından çok farklıdır;
ancak ben kaydedilmeye değer olanı yazıyorum.”
(Beyhaki, 1971, s. 174).*

Tarih yazımında metodolojik bir gereklilik olarak vurgulanmalıdır ki metinsellik ve söylem analizi, tarihinin “*ne olduğu*” sorusundan ziyade, olayın “*nasıl bir dilsel temsil ile sunulduğunu*” anlamasını sağlamakta ve bu durum, nedenselliği mutlak bir kopya değil, yöntemsel bir doğruluk olarak tanımlamaktadır. Daha da önemlisi tarih disiplininde rastlantısallık ve olumsuzluk ekseninde temâyüz ettirilen iddiaların, kendi iç tutarlılığı bakımından ikna edici ve rasyonel bir temele sahip olması kritik bir öneme hâizdir. Tarih araştırmacısı nasıl amacı için anlamlı olanları, sınırsız olgular okyanusundan seçiyorsa, onun gibi çok sayıdaki neden ve sonucun art arda gelişlerini, tarihî bakımdan anlamlı art arda gelişler içinden de seçiyor. Tarihî bakımdan anlamlılığın ölçütü ise bunların kendi akılcı açıklaması ve yorumlama kalıbına uydurma yeteneğine dayanır. Öte yandan bütünsel yapıya uyum sağlamayan diğer nedensel diziler, sebep-sonuç ilişkisinin niteliğinden ötürü değil, kurulan tarihsel kurgunun mantıksal örgüsüyle bağdaşmadıkları gerekçesiyle rastlantısal addedilerek reddedilebilmektedir (Carr, 2016). Carr’ın bu tespiti, aslında bir önceki tartışmada işaret edilen “*seçici-sentetik*” mekanizmanın nedensellik düzeyindeki bir uzantısıdır: Nasıl ki veriler arasından bir kısmı ayıklanıyorsa, nedensel diziler arasından da yalnızca anlatının bütünlüğüne hizmet edenler meşrû sayılmaktadır. Dolayısıyla mesele, olaylardan çok anlatı yapısına odaklanmayı gerektirir. Ancak tam da bu noktada, Spiegel’in itirazı, Carr’ın vardığı sonucu önemli bir biçimde sınırlandırmaktadır. Spiegel’e göre şu noktaya dikkat çekmek gerekir ki olaylar; konuşma ya da yazıdan daha mantıklı, çelişkili ve gizli niyetlerden daha az etkilenmiş değildir. Metinselliğin analizinde bu kadar incelikle kullanılan oyun, tutarsızlık ve farklılık kavramlarının tarihin ele alınmasında hiçbir zaman uygulanabilir görünmemesi ilginçtir (Spiegel, 1990). Modern tarih yazımında Spiegel’in ifade ettiği bu durum, aslında klasik dönem İslam tarihçilerinin de zihnini meşgul eden kadîm bir zaafıdır. Tarihsel metnin tarafsızlığına ya da seçiciliğine yönelik duyulan bu şüphe, yüzyıllar öncesinden metodolojik bir eleştiriye konu olmuştur. Nitekim İbnü’l-Esîr (ö. 630/1233), kendisine Orta Çağ’ın en güvenilir tarihçilerinden biri olma özelliğini kazandıran eserinde seleflerinin eserlerini değerlendirirken bu anlatısal sapmaları şu sözlerle dile getirmiştir: “*Bazı tarihçilerin rivâyet ettikleri bâdiseleri inceleyip kitaplarında lüzûmundan fazla abartarak naklettiklerini, bazen de önemli olayları kitaplarına ya kısaca geçirdiklerini veya terk ettiklerini gördüm. Bununla beraber birçokları önemli olayları ele almayıp bıraktılar, kaçınılması gerektiği halde yazılarını küçük ve önemsiz olaylara ve işlere hasrettiler. Tarih kitaplarında bu gibi önemsiz, tarible ilgisi olmayan şeylerin tesbit ve yazılmasından kaçınmak daha doğru bir davranış olurdu. Meselâ:*

Falanca kimse falanı işinden uzaklaştırdı; ve yine: ‘Tartıda değerini bir batman aşmış oldu.’, ‘Falanca ikram gördü.’ ‘Falanca ihanete uğradı.’ Bu ve buna benzer önemsiz şeyleri anlatmışlardır. Böylece birçok tarihçiler anlattığım gibi kendi yaşadıkları zamanlarını kaleme aldıkları gibi, sonradan yetişen yeni tarihçiler ise seleflerinin yazılarına yeni ilâveler yaptılar.” (İbnü’l-Esîr, 1985, ss. 1-2).

İbnü’l-Esîr’in dikkat çektiği bu yöntemsel zaaf, tarih ilminin olayları üst üste yığmaktan çok daha öte bir anlam arayışı olduğunu gösterir. Zira tarihin yalnızca geçmiş vakaların zaman dizinsel bir kaydı olduğu yönündeki sığ tanımlama, disiplinin hakiki derinliğini yansıtmaktan uzaktır. Tarihî araştırma, tabiat olaylarının ötesinde, doğrudan beşerî tasavvurların ve iradenin ürünü olan toplumsal pratikleri merkeze almaktadır. Bu bağlamda tarih, rastgele bir olaylar silsilesi değil; insan zihninin zamana yayılan ifadelerini ve gelişme-çöküş, tekâmül-yozlaşma gibi toplumsal normları şekillendiren dinamikleri çözümleme çabasıdır (Kütükoğlu, 2020). Bu görüş kısmen açıklayıcı olsa da genel tarih tasavvurunda ulaşılan fevkalade açık üniter ilkenin, toplumun devasa aygıtını ve karmaşık çarklarını basit unsurlara ayırtırmak için her zaman ve ilk bakışta başvurulabilecek yanılmaz bir tılsım hükmünde olduğu zannedilmemelidir. Örnek vermek gerekirse; diğer her şeyi belirleyen temel ekonomik yapı, kurumların, yasaların, geleneklerin, düşüncelerin, duyguların ve ideolojilerin doğrudan otomatik ve mekanik sonuçlar olarak kendiliğinden türediği basit bir mekanizma değildir (Labriola, 1986).

Tarih yazımı, doğası gereği bir ayıklama ve önceliklendirme sürecidir. Bu bağlamda, tarih araştırmacılarının çalışma konularının sınırları dahilinde kendilerine uygun gelen olayları seçmeleri sadece bir gereklilik değil, aynı zamanda ilmî verimlilik açısından yararlıdır. Tarih araştırmacısından beklenen, geçmişin devasa veri yığını içerisinde yöntemsel bir muhakeme yürütmesi ve veriler arasında analitik bir seçim yapabilmesidir; bu süreçteki entelektüel yetkinliği ve akademik etik anlayışı, ortaya koyduğu değerlendirmelerin temel ölçütü olmalıdır. Öte yandan tarihsel bilginin mutlak bir değişmezliğe sahip olmadığı ve bu nedenle yaklaşık her otuz yılda bir yeniden inşâ edilmesi gerektiğine dair yaklaşımlar, sanılanın aksine tarihin bir zaafı değil, aksine dinamik bir disiplin olarak işlevselliğinin göstergesidir (Barzun & Graff, 2010).

Tarih yazımındaki bu dinamik ve seçici süreç, Marc Bloch’un (1992) yaklaşımında somut bir karşılık bulmuştur. Nitekim Bloch, geçmişin donmuş bir veri yığını olarak değil; araştırmacının aktif müdahalesi ve sorgulamasıyla şekillenen bir müşâhede ilmi olarak tanımlamaktadır. Ancak bu noktada söz konusu müşâhedenin öznesi ve nesnesi üzerine yöntemsel bir soru işareti doğabilmektedir. Tarih disiplini, doğa bilimlerinin aksine, incelediği olayları bizzat tecrübe etme ya da bir laboratuvar ortamında yeniden kurgulama imkânına sahip değildir. Bu durum, tarihsel bilgiyi fizik veya kimya gibi deneysel bilimlerden ayıran temel bir epistemolojik sınırlılıktır. İbrahim Kafesoğlu’nun da vurguladığı üzere, tarihsel bilgi üretimi olayların kendisine değil, ancak o olaylardan geriye kalan izlere ve tanıklıklara nüfûz edebilmektedir. Dolayısıyla tarihsel müşâhede, bizzat olayın üzerinde değil; o olayın somut dışavurumları olan belgeler, kalıntılar ve kayıtlar üzerinde gerçekleştirilen bir çözümleme sürecidir.

(Kütükoğlu, 2020). Bu durum, sıklıkla araştırmacıyı elindeki dolaylı verileri ayıklamaya ve onların sıhhatini denetlemeye zorlayan “*tenkit*” aşamasına götürmektedir. Nitekim insanın neyi anımsadığı geçmişte yaşadıklarından bugün ve hatta görüşme yapılan anın kişinin üzerinde yarattığı etkiye bağlı olarak temâyüz edebilmektedir (Gökdemir, 2018). Bununla birlikte müellifin bu kalıntılar üzerinden gerçekleştirdiği inşâ süreci, yalnızca kronolojik bir dökümden ibaret değildir. Her çağ kendi tanıklarına ya da tarih yazarlarına aynı derecede ilham vermemiş olsa da yazarının toplumlar, ekonomiler ve psikolojilerle ilgilenmek zorunda kalmadığı hiçbir değerli tarih çalışması kaleme alınmamıştır (Morazé, 1968). Yalnız şu hususun altını çizmek gerekir ki bazı durumlarda tarih, beşerî faaliyetleri, ancak geride bırakılan somut izler ve belgeler yoluyla tespit edilebilen sınırlar dâhilinde ele alabilmektedir. O, bu faaliyetlerde, sosyal bir değeri olan, yani bizzat topluluğu aydınlatan her şeyi ve bu faaliyetler dâhilinde toplumsal bir değer taşıyan, yani bizzat kolektif yapıyı aydınlatan her türlü unsuru araştırmaktadır. Meselâ, yaşamöyküsü/biyografi, ancak sıradan bir olgular listesinin ötesine geçip, donanımlı okuyucunun zihinsel ilgi alanlarıyla gerçek bir bağ kurabilecek kadar zenginleştiği zaman hakkıyla tarih seviyesine ulaşabilir (Halkin, 2014). Bu doğrultuda Stefan Zweig’a göre biyografide kişinin hayalî faziletlerle süslenmesi; yapay bir övgü ya da hicve konu edilmesi şart değildir; nitekim tarihî şahsiyetin kendi doğal gerçekliği bu ilgiyi uyandırmaya kâfidir. Zweig, bu durumu şöyle ifade eder: “*Okuyucunun ilgisini çekmek için tarihî eserin kahramanına övgüler dizip yükseklere uçurmaya gerek yok. Bu trajedide rolü olanların doğal hali ve karakteri bu ilgiyi, anlayışı sağlamaya yetecektir. Eskiden, tarihte önemli bir mevki kazanmış insana her türlü beşerî zayıflıklardan, kötülüklerden arınmış gözüyle bakılırdı. Bugün böyle bir yol tutmaya gerek yok. Tarihin kahramanlarının hayalî faziletlerle süslenmesi gerekmez.*” (Öz, 2021, s. 15).

Esasen tarih yazımı, geçmişle günümüz arasında kurulan kesintisiz bir diyalogdur. Bu bakımdan tarih yazarının üzerinde çalıştığı geçmiş; ölü bir mazi değil, belli bir anlamda bugün hâlâ yaşayan bir süreçtir. Ancak geçmişteki bir eylem, araştırmacı o eylemin ardında yatan düşünsel özü kavrayamadığı müddetçe ölüdür. Bu nedenle, “*her tarih bir düşünce tarihidir ve tarih, tarihinin üzerinde çalıştığı düşüncenin kendi zihninde yeniden hayat bulmasıdır.*” (Carr, 2016, s. 73). Yine Annales Okulu mensuplarından büyük tarihçi Fernand Braudel¹ de tarihi, “*bütünlüklerin toplamı; geçmiş, hal ve geleceklerin mekân açıklanmasıdır*” der. Ona göre bir olayın “*bir anda gelip geçmesi*” demek yanlıştır. Ona göre, bir olay; düşük menzil ve dinî hareketler bir araya getirilip, bugünün zaman diliminden daha evvelden, çok eskilerde hayat bulmuştur. Dahası tarih zaman gerilimlerine ve dünyanın dönüşüyle aynı ritim içinde cereyan eder. Paul Valéry’nin ifadesiyle “*Tarih, bize önceden görme imkânı pek vermez, fakat zihnin bağımsızlığı ile ortak olduğundan bizim daha iyi görmemize yardım edebilir.*” Léon-E. Halkin, daha ileri gitmek gerektiğini, zira, tarihin bilinmesinin

¹ Febvre, 1947 yılında *Annales* dergisinde, Roupnel’in Braudel’e *Histoire et destin* adlı eseri üzerine yazdığı inceleme yazısı için teşekkürlerini sunduğu mektubu yayımlamıştır. Febvre, burada Braudel’in Roupnel konusundaki heyecanını eleştirerek şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Evet, taşranın sabte büyük adamı Roupnel konusunda heyecana kapılmışsınız. Kendi zenginliğinizi ona atfetmişsiniz... O, metafiziğe yükselmeye çalışan bir mızdır... Hakkında bir inceleme yazısı kaleme almamaya karar verdim.*” (Poirrier, 2006, s. 6).

geleceği düşünmek bakımından zarûrî olduğunu söyler ve ekler: “Geleceğin hayalini geçmişe karşı gelmek istedikleri zaman bile, kendi unsurları içinde, ona bağlı bulunmaktadır.” (Kütükoğlu, 2020, s. 2, 4). Bu bağlamda, geleceğe yön veren geçmiş unsurunun soyut bir fikir olmaktan çıkıp nesnel bir hafızaya dönüşebilmesi ancak belgelenebilir ve tarihlenebilir olmasıyla gerçekleşir. Zaman boyutu netleştirilmemiş bir geçmiş, toplumsal ve kurumsal sürekliliği sağlamada yetersiz kalacaktır. Bu durum açıkça göstermektedir ki geçmişten günümüze kurumsal ve toplumsal hafızanın inşâsı, olayların ve belgelerin doğru bir zamansal çerçeveye oturtulmasıyla mümkün olabilmektedir. Meymûn b. Mihrân anlatır:

“Bir gün Hz. Ömer’e bir mahkeme hücceti verilir. Bu hüccette yalnız Şaban ayı yazılıdır. Bunun üzerine Hz. Ömer: Bu hangi Şaban ayıdır? Bulunduğumuz Şaban ayı mı, yoksa geçen Şaban ayı mıdır, veyahut gelecek Şaban ayı mıdır? buyurduktan sonra, yanında bulunan sabâbîlere dönerek: ‘Çevrenizdeki insanlara anlayacakları ve bilecekleri bir şeyi öğretmeğe çalışınız’ buyurmuşlardır. Bir rivâyete göre mecliste bulunanlardan bazıları da: ‘Romalıların tarihine göre yazılarınıza tarih atın, çünkü onlar yazılarına Zülkarneyn’in zamanından beri tarih atarlardı.’ buyurmuştur. Hz. Ömer cevap olarak: ‘Bu da bizim için uzuncadır ve uygun değildir.’ demişlerdir. Orada bulunanlardan biri de: ‘İranlıların tarihini kullanalım.’ der. Orada bulunanlar: ‘Bu da olmaz, çünkü İran’da her yeni tahta oturan padişah, kendinden önce tahta oturan padişah zamanını, yazılarına tarih başlangıcı yaparlardı.’ derler. Böylece toplantıda bulunanların tümü Peygamberimiz (s.a.v.) in Medîne’de kaç sene oturduğunu hesap ederler. Bunun yirmi sene olduğunu tespit ederler ve böylece İslâm tarihinin başlangıcını Hicret olarak kabul ederler.” (İbnü’l-Esîr, 1985, ss. 7-8).

Tarih kaynaklarının doğası gereği barındırdığı bağlantı kurma sorunu, bizi şu temel soruyu sormaya sevk edebilir: Acaba bir olgunun, diğer olgularla sahip olduğu münasebetler ve icrâ edebildiği tesir dışında, ehemmiyetinin ölçüsü ne olabilir? Demek ki tarihî olgu, hakikatin aleyhine bile olsa her zaman müşterek hafızanın tespit ve muhafaza ettiği bir fikir fenomenidir. Böylece, Napoléon’un efsanesi, III. Napoléon’dan çok daha başka bir şahsiyet kazanmıştır. Ossian’ın Macpherson tarafından yayımlanan şiirleri, edebiyat tarihinden çıkarılmıştır. Bu şiirlerin uzun süre İskoçyalı bir şairin özgün eseri kabul edilmesi, kendi başına tarihsel bir olgudur. Zira bir sessizlik veya kaçınma hali dahi; zımnî bir itirafı ya da zoraki bir mutabakatı açığa çıkardığı ölçüde tarihsel veri niteliği kazanır. Örneğin 1956’da Kruşçev’in Stalin’e karşı yaptığı meşhur konuşmanın ardından Batılı komünist basının sergilediği “suskunluk”, tam da bu türden bir tarihsel olgudur (Halkin, 2014). Aynı doğrultuda tarih biliminin gerçekleştirdiği muazzam çalışmalardan sonuçlar çıkarmanın sırası gelmedi mi? (Mytrowytc, 1958).

“Olmayacak Duaya Âmin Demek” ile İlmî Sorumluluk Arasında: Kurgu, Soru ve Yanıt Üçlemi

“Hayatım boyunca
kendilerini üstün dirâyetleriyle
denizler gibi engin gören toplumlar gördüm.
Tarihe bir hikâye, haber veya masal gözü ile bakarlar;
nazarlarında tarih kitaplarının bir süs eşyasından farkı yoktu,
çünkü özüne inmezlerdi.”
(İbnü’l-Esîr, 1985, s. 4).

Tarih yazarının kurguya tüm maharetiyle kendi entelektüel birikimini atfetme eğiliminin metafizik çıktıları tartışmaya açık olarak kalmaya devam ede dursun, iyi bir tarihçi; “*masallardaki çocuk yiyen dev’e benzemeli; insan etinin kokusunu aldığı yerde avının olduğunu*” bilmelidir. Ancak bu fikrî mesâî, her hâlükârda tarihî hakikati gün yüzüne çıkarma gayesiyle ve belgenin sınırlarına sadık kalarak sürdürülmelidir (Kütükoğlu, 2020, s. 4).

Yukarıda çizdiğimiz çerçeve bağlamında bakmak gerekirse; meseleye yalnızca olaylar dizisi olarak değil, tarihsel anlam üretimi açısından da yaklaşmak gerekir. Geçmişin, yaşandığı andaki kaotik bütünlüğüyle bugüne taşınması çoğunluklu mümkün olamamıştır. Müellif, elindeki parçalı verileri disiplinler arası bir süzgeçten geçirerek “*tarihî kurgu*” yöntemiyle anlamlı bir bütün haline getirebilmelidir. Bu süreç, edebî kurgulardan farklı olarak, kanıtlarla sınırlandırılmış ve yöntemsel denetime tabi tutulmuş bir temsil girişimidir ki araştırmacı için, bir ‘*bağlam*’ın ya da ‘*gerçekliğin*’ yeniden inşası, geçmişin “*metinleştirilmiş*” kalıntıları temelinde gerçekleşebilmektedir (Spiegel, 1990).

René Magritte’in *İmgelerin İhaneti* adlı eseri, imge-yazı ilişkisine dair çarpıcı bir örnek sunmaktadır. Eserde gerçekçi bir biçimde resmedilmiş bir pipo betimlenmiş, ancak tuvalin altına “*Bu bir pipo değildir*” ibaresi düşülmüştür. Bu ibare, izleyicinin gördüğü şeye ilişkin algısını tersine çevirerek, görmek ile söylemek arasında doğrudan bir örtüşmenin bulunmadığını ortaya koyar. Nitekim Magritte haklıdır: tuvalde yer alan, bir pipo değil, yalnızca onun resmidir; imgenin kendisi, temsil ettiği nesneyle özdeş değildir. Bu noktada dikkat çekici olan, yazının imgeyi doğrudan yadsıması ve ikisi arasındaki mesafenin -en azından bu eser özelinde- onarılamaz görünmesidir. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken bir husus daha vardır: Pipo kavramının kendisi de, imge kadar bir soyutlama ve temsil biçimidir. Dolayısıyla ortada iki farklı temsil rejimi bulunmaktadır -resim yoluyla temsil ve dil/kelime yoluyla temsil- ve her ikisi de, nesnenin kendisiyle değil, onun belirli bir kodla yeniden üretilmiş hâliyle ilişkilendirir; bu bakımdan her ikisi de bir tür illüzyon içerir. Sonuç olarak, görünen ile okunan aynı şeye işaret etse dahi, biri devrede olduğunda diğeri geri çekilir: imge görüldüğü anda susar, yazı ise okunduğu anda imgeyi saklar (Belgi, 2021).

Müellifin gerçeğe sadakat borcu ile anlatı kurma yetisi arasındaki ince çizgi, disiplinin sınırlarını tayin etmektedir. Nitekim metodolojik bir disiplin olan tarih yazımı ile tarihî roman arasında hem inşâ teknikleri hem de genel yöntembilim bakımından belirgin farklar ve yapısal ortaklıklar mevcuttur. Bu ayrışmanın en temel düzlemi, tarihî çalışmalarda yer, zaman ve olgular bütünüyle belgelere yaslanırken; roman türünde yazarın muhayyilesi ve şahsî kurgusunun ön plana çıkmasıdır. Tarihî anlatı inşâsında olgular hakkında ancak belgelere dayalı yorumlar yapılarak ilmî bir meşruiyet aranırken; romanda kurgusal olgular üzerine sınırsız bir tasvir ve yorum evreni inşâ edilebilmektedir. Öte yandan tarihî belgesel üretimi, elde edilen kanıtlara sadakati esas alarak olguların açıklanmasını, yorumunu ve tasvirini belgenin çizdiği epistemolojik sınırların dışına taşırmadan, doğrudan doğruya veriye bağımlı bir anlatıcılık temelinde gerçekleştirmektedir (Sakal, 2014).

Bu çerçevede meseleye yalnızca olaylar dizisi olarak değil, tarihsel anlam üretimi açısından yaklaşmak gerekir; hiçbir belge müellifinin şahsî düşüncelerinden, olayların gidişatına dair kanaatlerinden, neyin gerçekleştiği ya da gerçekleşmesi gerektiğine dair beklentilerinden ya da başkalarında uyandırmak istediği intibâlardan daha fazlası değildir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse tüm bu unsurlar, tarih araştırmacısı tarafından eleştirel bir çözümlemeye tâbi tutulmadıkça bir anlam ifade etmemektedir. Bu bağlamda, *“tarihçinin aslî görevinin verileri salt kaydetmek değil, onları nitelikli bir değerlendirmeye tâbi tutmak”* olduğu gerçeği vurgulanmalıdır (Reyhan, 2018, s. 100). Bu cümleden olarak tarihî vesîkaların pek çoğunun, kaynağı ve nüvesi her ne olursa olsun, bünyesinde kaçınılmaz olarak öznel bir mahiyet barındırdığını söylemek mümkündür. Örneğin Osmanlı dönemine ait kadı sicilleri, kuşkusuz yargı sistemi içerisinde görev yapan kadıların hükümlerinin birer izdüşümü olup, doğal olarak siyasal erkin sübjektif tavırlarını içermektedir. Belgelerin bu öznel yapısı, bazen inceleyen metne kendi *“zenginliklerini”* atfetmesine ve metinde aslında kendi düşüncelerini okumasına yol açabilecek kadar *“müsamahakâr”* bir değerlendirme zeminine sahip olabilir (Gökdemir, 2018).

Buraya kadar ele alınan hususlar bağlamında akla şu sorular gelmektedir: Tarihî bir vesîkayı tahlil eden araştırmacının kullandığı kavramsal araçlar ile metni inşâ edenlerin kastettikleri birbirinin aynı mıdır? Zamanın ve mekânın süzgecinden geçen anlam değişimleri, geçmişle kurulan empatik bağı bir tür iletişim tıkanıklığına sürüklenme tehlikesi barındırırken; tarih, modern düşünce kalıplarıyla şekillenmiş zihnden tecrit olarak geçmişin derinliklerine sızma çabası, kültürel evrenler arası bir tercüme imkânsızlığını da beraberinde getirir. Bu düzlemde araştırmacının tetkik ettiği metne kendi entelektüel birikimini ve değer yargılarını yansıtmaması, bir bakıma metnin satır aralarında kendi aksini müşâhede etmesi; tarihsel empati kurmanın felsefî hudutlarını ve sübjektif sapma riskini ortaya koyabilmektedir. Aynı dönemde bile nesiller arasında anlayış farkları ve değer yargılarında uçurumlar oluştuğuna göre farklı asırlar ve farklı medeniyetlere mensup tarih yazarı² ile tarihî olgular ve kahramanları³ arasındaki mesafesini koruyabilmek mühimdir (Sakal, 2014).

Michel Foucault (1926-1984), tarih olarak bir disiplin var olduğundan beri belgelerden yararlanıldığını; sadece söylenmek istedikleri şeyi değil, bu unsurların hakikati yansıtıp yansıtmadıklarını ve hangi vasıfla temâyüz ettirildiklerini; samimiyet ya da sahtekârlık durumlarının; bilgi düzeyleri ile sunulan verilerin otantikliğinin ya da tahrifata uğrayıp uğramadığının belgelere sorulduğunu şu şekilde dikkat çekmektedir: *“Belge sessizliğin dili olarak görülür idi. Halbuki tarih belge karşısında durumunu değiştirir: Tarih belgeyi parçalara ayırır, dağıtır, düzene sokar, doğru olanı doğru olmayandan ayırır.”* (Reyhan, 2018, ss. 101-

² Cambrai arşöveki Fénelon (1651-1715): *“ideal tarih yazarının hiçbir zaman dilimine yahut hiçbir coğrafyaya aidiyet hissetmemesini”* istiyordu. Akıldışı bir temenni! Zira her fert, ekseriyetle farkına varmaksızın, ahlâkî değerlerini ve siyasî eğilimlerini tevarüs ettiği muayyen bir içtimai iklimin parçasıdır. En müstakil hareket eden tarih müellifleri dahi, bizzat hayatın özünü teşkil eden bu fikrî ve kültürel mirastan kendilerini bütünüyle tecrit edemezler (Halkin, 2014, s. 4).

³ Tarih yazarı, kahramanının davranışını anlamak ve başkalarının anlamasını sağlamak için, ona belirli bir arzu, belirli bir ruh hali atfeder; bu, aynı koşullar altında kendi tepkisiyle uyumlu, ona doğal gelen bir şeydir. Eğer biraz incelik gösterirse, anlattığı hikâye çağdaş ve benzer bir ortamda geçiyorsa, bu yaklaşım çok tehlikeli değildir (Duby, 1961).

102). Bu ayıklama ve düzenleme süreci, tesadüfî bir eylem olmaktan ziyade bilinçli bir metodoloji gerektirir. Araştırmacıların kullanabileceği kanıtlar hususunda hâlihazırda sahip olduğu fikrî donanımının olduğunu söyleyen Collingwood, sorularına cevap bulma beklentisi oluşturmeyen soru sormanın bir şey ifade etmeyeceğine değinmiştir. Bu husus “*olmayacak duaya âmin demek*” atasözüne atıf yapmaktadır. Bilim demek soru ve kanıtın birbiriyle bağlantısının olması demektir. Zira metodolojik sorgulamaya sahip çıkan tarih araştırmacısı soru sormaktan çekinmez. Dahası düşünmeye başlamadan önce kanıt toplanamaz. Çünkü düşünmek, sorgulamaktır (Reyhan, 2018). Bu sorgulama disiplini, yalnızca tarihsel belgeler için değil, tarihin bir parçası olan edebî eserlerin çözümlemesinde de temel teşkil etmektedir. Son yıllarda edebî metinlerin maruz kaldığı kitlesel tarihîlikten arındırma sürecinin, yapısalcılık öncesi metodolojik statükoya geri dönülerek aşılamayacağı açıktır. Bu statükoya göre, “*belgesel*” kanıtlar metinselliğin kaprislerinden radikal bir şekilde korunur ve tarih, birbiriyle rekabet eden eleştirel yorum okulları için bir test alanı görevi görür (Spiegel, 1990).

Tarihî belgelerde de örneğin romanlardaki kadar hayali şeyler var mıdır? Esasen bu soru, belgenin salt bir veri mi yoksa bir “anlam” taşıyıcısı mı olduğu tartışmasını beraberinde getirmektedir. Modern tarih yazımının kurucularından kabul edilen Leopold von Ranke, meseleyi belgenin ötesine taşıyarak olayın özündeki “*fikrî*”e odaklanmıştır. Ranke’ye göre fikrî muhtevası olmayan hiçbir tarihî olay yoktur. Bunun içindir ki o, tarih araştırmacısına, tarihî hayatın çok karışık şekillerini, fikrin hakimiyeti altına koyması vazifesini vermektedir (Şanbey, 1960). Örneğin, “*çizgi roman mitos*” Leopold von Ranke’nin (1795-1886) çoğu tarihî yapıtlarında olaylar dizgesinin yapısı olarak kullanılmıştır; yani Ranke, Fransız ya da İngiliz iç savaşlarından söz ederken bir komedi ya da trajikomedi gibi ilerleyen üç parçalı bir öykü anlatmıştır: “*Görünüşte bir barış hali varken çatışma su yüzüne çıkar, çatışma çözülür, gerçekten barışçı bir toplumsal düzen kurulur.*” Böylelikle, Ranke’nin anlattığı öykü, başka bir şeye indirgenemeyecek bir kurgusal ya da yaratıcı öge içermektedir. Belgeleri ona öyküsünü ne zaman başlatmasını ya da ne zaman bitirmesini söylememiştir. Ranke’nin -ve hâlâ bazı tarih yazarlarının- “*gerçekten ne olduydu*” ne eksik ne fazla onu yazma iddiası, bir antropoloğun tarih yazarlarının “*mitos*” terimini kullanmalarını aleyhlerine döndürerek dediği gibi, “*gerçeklik mitos*”na mahkûm olmaktır. Bir başka deyişle, olgu ile kurgu arasında mevcut olan ve bir dönem geçilmesi imkânsız kabul edilen o keskin hat, günümüz tarih tasavvurunda aşılmış durumdadır. Bir seçenek daha vardır ki sınırın zaten her zaman açık olduğunu ancak şimdi gördüğümüzü söylemektir. Bu sınır bölgesinde, “*kurgu olmayan roman*”ın çekiciliğine kapılmış yazarlar vardır. Örneğin, Truman Capote’nin Clutter ailesi cinayetinin öyküsünü anlattığı *In Cold Blood* (1965; *Soğukkanlılıkla*) ya da Norman Mailer’in Pentagon’a bir protesto yürüyüşü hakkındaki alt başlığı “*roman olarak tarih/tarih olarak roman*” olan *The Armies of the Night*’ı (1968; *Gece Orduları*) (Burke, 2011, s. 128). Ancak hem belgenin mutlak sadakatine bağlı kalıp hem de ona dışarıdan bir fikir enjekte ederek sentez bir hakikat beklemek, tarih yazımının “*olmayacak duaya âmin demek*” dedirten paradoksuyla bizi yüz yüze getirecektir.

Öte yandan kroniklerin iddia ettiği “*gerçeklik*”, onları destan ve roman gibi kurgusal türlerden ayırmaktadır. Bu türlerin gerçekliğinin, içeriklerinin sadece “*kulaktan dolma bilgiler*”e yani sözlü anlatılara dayandığı gerekçesiyle küçümsendiğini söylemek mümkündür. Önsözlerde gerçeklik ve kesinlik ifadelerine sıklıkla yer verilmektedir. Bu durum; destan veya roman gibi türlerin içeriğinden, üslubundan ve kurgusal kaynaklarından arındırılmış yeni bir tarihsel söylem inşa etme talebini yansıtmaktadır (Spiegel, 1990).

Sonuç

Tarih yazımı; metinsellik, söylem ve nedensellik unsurlarının birbirine eklemlendiği üst düzey bir entelektüel faaliyet sahasıdır. Bu çalışmada vurgulandığı üzere, mezkûr bileşenlerin metodolojik bir tutarlılıkla yönetilememesi, yazım sürecini hakikî zemininden koparıp spekülâtif bir mecrâyâ sürükleyebilmektedir. Metodolojik bir sorgulama, geçmişî bugünün zihnî fantezilerine alet etmek yerine, soru ile kanıt arasındaki o gerilimli diyalektiği muhafaza ederek kaynağın kendi bağlamsal gerçekliğine sadık kalmayı elzem kılar. Tarihî verilerin pasif bir dökümü değil, geçmişin fragmanlarını epistemolojik bir müdahale ile birleştiren bu disiplin, günümüzde metinlerin tarihîlikten arındırılması tehlikesiyle karşı karşıyadır. Metinsel yorumun tarihî bağlamdan kopararak yalnızca benzerlikler üzerinden okunması, geçmişin açıklanmasından ziyade yorumlanabilirliğini ön plana çıkarırken, belgesel temeller ile yorumlayıcı yaklaşımlar arasındaki hassas dengeyi zedelemektedir. Paradoksal bir biçimde metin, maddî varlığıyla tarihin kendisinden daha gerçek olsa da, tarihe bir ana anlatı ya da sorunsuz bir gerçeklik gibi edebî kodları çözmeye görevi yüklenmesi beklenmemelidir. Anlatının kurgusal özgürlüğü ile belgenin epistemolojik sınırları arasındaki gerilim genellikle ya salt bir metodoloji sorunu ya da salt bir edebî yorum meselesi olarak ayrı ayrı ele alınırken, bu çalışma söz konusu iki yaklaşımı “*olmayacak duaya âmin demek*” metaforu etrafında birleştiren bir eşik modeli çizmiştir. Geline nokta ihtiyacı duyulan, ne edebiyatın dünyanın basit bir yansımasına indirgenmesi ne de tarihin metinsellik tarafından yutulmasına izin verilmesidir.

Bu çalışma metin üretiminin sosyal mantığına odaklanan teorik bir mevzi, somut bir vaka analizi ya da sistematik bir kaynak korpusu üzerinden ampirik olarak sınanmamış; tartışma teorik ve kavramsal düzeyde yürütülmüş olduğu için farklı coğrafya ve dönemlere ait hukukî, idarî, edebî belge türleri üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmeler yapılması önerilmektedir. Bu sayede, metinsel analiz ile tarihî açıklama ilkeleri arasında kurulan dengenin, disiplinler ve kültürel bağlamlara göre nasıl farklılaştığı daha somut biçimde ortaya konabilecektir. Son tahlilde, öznel yorum ile belgenin nesnelliği arasındaki epistemolojik mesafe korunduğu müddetçe yazım süreci ilmî meşruiyetini muhafaza edecek; tarih ise kanıtın sınırlarına duyulan hürmet ve metodolojik disiplinle ilim olma vasfını koruyabilecektir.

Author Contributions

Hatice Özkara Güler contributed to the conceptualization and methodological design of the study, literature review and analysis, interpretation of the findings, and preparation of the manuscript. The

author also contributed to the critical revision of the manuscript and approved the final version for publication.

Conflict of Interest

The author declares that there is no conflict of interest related to the research, authorship, or publication of this article.

Kaynaklar

- Aron, R. (2017). I. Le schéma de la causalité historique. In *Introduction à la philosophie de l'histoire : Essai sur les limites de l'objectivité historique* (pp. 201–208). Gallimard. <https://shs.cairn.info/introduction-a-la-philosophie-de-l-histoire-essai-sur-les-limites-de-l-objectivite-historique--9782070723539-page-201?lang=fr>
- Barzun, J., & Graff, H. F. (2010). *Modern araştırmacı* (F. Dilber, Çev.). Kırmızı Yayınları. (Original work published 1957).
- Belgi, F. (2021). Tarih, bilgi ve tarihsel bilgi: Tarih epistemolojisi üzerine bir deneme. *Tarihyazım*, 3(1), 24–43. <https://izlik.org/JA73CE63YU>
- Beyhakî, M. H. (1971). *Târîh-i Beyhakî* (A. A. Fayyâd, Thk.). University of Mashhad.
- Bloch, M. (1992). *The historian's craft*. Manchester University Press. (Original work published 1949).
- Burke, P. (2011). *Tarih ve toplumsal kuram* (M. Tunçay, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Original work published 1992).
- Carr, E. H. (2016). *Tarih nedir?* (M. G. Gürtürk, Çev.). İletişim Yayınları. (Original work published 1961).
- Duby, G. (1961). Histoire des mentalités. In C. Samaran (Ed.), *L'histoire et ses méthodes* (pp. 937–966). Gallimard. <https://doi.org/10.3917/gallrel.sama.1961.01.0937>
- Gökdemir, O. (2018). Tarih yazımında iki yeni yaklaşım: Sözlü ve yerel tarih. In A. Şimşek (Ed.), *Tarih nasıl yazılır? Tarihyazımı için çağdaş bir metodoloji* (ss. 199–222). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Halkin, L.-E. (2014). *Tarih tenkidinin unsurları* (B. Yediyıldız, Çev.; 3. bs.). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Original work published 1963).
- İbnü'l-Esîr. (1985). *İslâm tarihi: El-Kâmil fi't-târib tercümesi* (Cilt 1; A. Ağırakça, Y. Apaydın, A. Özaydın, Z. Tüccar, & M. B. Eryarsoy, Çev.; M. Tulum, Yay. Haz.). Bahar Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (2020). *Tarih araştırmalarında usûl*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Labriola, A. (1986). La théorie des facteurs historiques et la conception matérialiste de l'histoire. *Devenir social*, (10), 20.
- Morazé, C. (1968). The application of the social sciences to history. *Journal of Contemporary History*, 3(2), 207–215.
- Mytrowitch, K. (1958). Review of *L'histoire et la vie: Les lois, le hasard, la volonté humaine*, by A. Choulguine. *Revue d'histoire économique et sociale*, 36(3), 380–382. <http://www.jstor.org/stable/24073263>

Öz, Ş. (2021). Bir tarih türü olarak biyografi: Stefan Zweig örneği. *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 1–36. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.857019>

Poirrier, P. (2006). L’oubli historiographique: La postérité historique d’Histoire et destin de Gaston Rouppnel. In *Le temps des sciences humaines : Gaston Rouppnel et les années trente* (pp. 237–256). Le Manuscrit. <https://hal.science/halshs-00566075>

Reyhan, C. (2018). Toplumsal kuram açısından tarihî malzeme. In A. Şimşek (Ed.), *Tarih nasıl yazılır? Tarih yazımı için çağdaş bir metodoloji* (ss. 151–177). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sakal, F. (2014). Tarih yazımında temel kavramlar. In A. Şimşek (Ed.), *Tarih nasıl yazılır? Tarih yazımı için çağdaş bir metodoloji* (ss. 29–49). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Spiegel, G. M. (1990). History, historicism, and the social logic of the text in the Middle Ages. *Speculum*, 65(1), 59–86. <https://doi.org/10.2307/2864472>

Şanbey, C. Z. (1960). Leopold von Ranke tarihçilere yol gösteren bir tarih üstadı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 18(3–4), 273–289.